

Η «ιερή τάξη των πραγμάτων»: στοιχεία του υπερβατικού στα βυζαντινά έργα του Άγγελου Τερζάκη.

Πολυξένη Κ. Μπίστα*

Το έργο του Άγγελου Τερζάκη περιλαμβάνει εκτός από το μυθιστόρημα, το θέατρο και το δοκίμιο. Στην εισήγησή μας θα παρακολουθήσουμε το νήμα που- σε σχέση με το στοιχείο του υπερβατικού-, ενώνει τα θεατρικά¹ του έργα *Αυτοκράτωρ Μιχαήλ* 1936, *Ο σταυρός και το σπαθί* 1939 και *Θεοφανώ*, 1956 τα οποία διαδραματίζονται στη βυζαντινή εποχή² - για την οποία ο Τερζάκης αισθανόταν βαθιά ψυχική συγγένεια - με το ιστορικό του μυθιστόρημα *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, η οποία πρωτοδημοσιεύτηκε το 1938 και εκδόθηκε το 1945 ξαναπλασμένη. Παράλληλα θα γίνει προσπάθεια να φανεί ότι η φωνή των προσώπων απηχεί σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις του συγγραφέα, όπως αυτές καταγράφονται στο δοκιμιακό³ του έργου το οποίο αποτελεί και τον καμβά των ιδεών του. Με τη σειρά τους αυτές οι απόψεις φαίνεται να οφείλουν πολλά στους τρεις αγαπημένους στοχαστές του Τερζάκη τον Πασκάλ, τον «διαισθητικό» Μπερξόν⁴ και τον χριστιανό υπαρξιστή Μπερντιάγεφ στους οποίους αναφέρεται συχνά πυκνά στα δοκίμιά του.

Στο Βυζάντιο, ως ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η υπόθεση των έργων, κυριαρχεί η σχέση των ηρώων με τη θρησκεία η οποία διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό και το κοσμοείδωλο της εποχής. Γι' αυτό ανάμεσα στους ήρωες τόσο της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώ*, όσο και των θεατρικών έργων κινούνται ιερείς και καλόγεροι. Ειδικότερα στο μυθιστόρημα, που διαδραματίζεται την εποχή της Φραγκοκρατίας, υπάρχουν ιερωμένοι και των δύο δογμάτων. Όπως ήταν φυσικό για την εποχή, στο πλάι ή συμπληρωματικά κυριαρχούν προλήψεις και δεισιδαιμονίες για λάμνιες, δράκους κ.α που χαρακτήριζαν την εποχή του Μεσαίωνα. Όλα αυτά δημιουργούν τη ρεαλιστική επίφαση μέσα στην οποία ο Τερζάκης πλάθει την

---

* Πολυξένη Κ. Μπίστα, Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων.

¹ Οι χρονολογίες αναφέρονται στις πρώτες παραστάσεις των έργων.

² Στα Προγράμματα που έγραψε για τις θεατρικές παραστάσεις των βυζαντινών έργων του αλλά και σε πολλά δοκίμιά του ο συγγραφέας ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το Μεσαίωνα τον οποίο συχνά συνέκρινε με τη νεωτερικότητα. «Ο δογματικός Μεσαίωνας δίνει στον νόνο ένα πρόσωπο δικαιωμένο, ο καιρός μας το δείχνει σαν ένα πρόσωπο προσβλητικά χλευαστικό.» (Τερζάκης 1979,29)

³ Το δοκιμιακό έργο του Τερζάκη αποτελούν οι επιφυλλίδες που δημοσίευσε κάθε Τετάρτη στο Βήμα από το 1948 έως το 1979. Ο ίδιος επέλεξε κάποιες που δημοσίευσε σε τόμο με τον τίτλο *Προσανατολισμός στον αιώνα* το 1963.

⁴ Ο Παπανούτσος αναφέρει ότι ο Τερζάκης μετέφρασε την *L' evolution creatrice* (1907) του Henri Bergson. Δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί ούτε στη βιβλιοθήκη ούτε στο αρχείο του συγγραφέα. Είναι πολύ πιθανό να μην εκδόθηκε.

«ιστορία». Από αυτή λοιπόν την πλευρά διαφυλάσσει πλήρως το συγγραφικό του άλλοθι.

Σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο πέρα από τις ίντριγκες, τις συγκρούσεις, τις σχέσεις εξουσίας, τις προσωπικές φιλοδοξίες που άμεσα, σε πρώτο επίπεδο, διακρίνει ο αναγνώστης, γίνεται φανερό ότι η εποχή των μεσαιωνικών χρόνων αξιοποιείται από το συγγραφέα για να φέρει στο προσκήνιο αυτό που τον απασχολεί και στο δοκιμιακό του έργο, το ιερό και το Μυστήριο. Και τα τέσσερα κείμενα βρίθουν προαισθημάτων, προφητικών ονείρων, οραμάτων και συμβόλων. Το υπερβατικό είναι πανταχού παρόν. Σχεδόν σε κάθε σελίδα καθίσταται εμφανής η παρουσία ενός άλλου κόσμου ο οποίος στέκεται πίσω από τον «αντικειμενικό κόσμο». Αυτή μοιάζει να αποτελούσε μια πεποίθηση του Τερζάκη που τη διατύπωνε στα δοκίμιά του. «Ένας μυστηριώδης κόσμος αναδίνεται έτσι πλάι στον αισθητό, κόσμος περιθωριακός, σαν ενδιάμεσος ανάμεσα στην ανθρώπινη και σε κάποια άλλη, ιερή τάξη πραγμάτων.» (Τερζάκης 1972, 24) Εδώ φαίνεται να εγγράφεται η άποψη του Πασκάλ ότι το αόρατο υπάρχει μέσα στο ορατό. Αφθονούν οι ενδείξεις του στην *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*: «Ανησυχία αόριστη τρεμούλιαζε μέσα στην καρδιά του ξένου, ταραχή για κάτι που πλανιόταν στον αέρα αόρατο» (Τερζάκης 1980, 306) Και σε άλλο σημείο: «Έρχεται από κόσμο αλαργινό το ασώματο τραγούδι, ψηλά, από τα άστρα, και προβοδάει την πλάση που πλέει μέσα στη νύχτα τη φεγγερή» » (Τερζάκης 1980, 446) Με ανάλογο τρόπο σημαίνεται αυτός ο κόσμος και στο *Αυτοκράτωρ Μιχαήλ*:

«Ιβάτζης- Τι φωνή, Κύριέ μου;Μιχαήλ- Μια φωνή στον αέρα παράδοξη, πούμοιαζε νάρχεται από μακριά. Μα ποιος φώναξε;» (Τερζάκης 1961, 880) Και στο έργο *Θεοφανώ*: ΒΑΛΑΝΤΗΣ : « Θαρρώ πως τα βάρθρα της πλάσης τρίζουνε. Σαν κάποιος ίσκιος μεγάλος να πέρασε στον αέρα.» (Τερζάκης, 118)

Αυτός λοιπόν ο κόσμος φανερώνεται και με τα Σύμβολα. Τα σύμβολα κυριαρχούν αποτυπώνοντας το άγριο, αδυσώπητο μυστήριο και με έναν τρόπο εκφράζουν την ύπαρξη σχέσεων ανάμεσα στους δύο κόσμους. Στον πρόλογο της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώ* ο συγγραφέας –αφηγητής γράφει σχετικά: «Όμως εγώ κλαίρης φτωχός κ' εξόριστος σε τούτο τον ανήμερο αιώνα, θα κάνω ό,τι μου είναι βολετό για να σας ευχαριστήσω, δίνοντας φωνή στ' αμίλητα.» Κατά τον Μπερντιάγεφ μάλιστα ο συμβολισμός παρέχει πάντοτε σημεία ενός άλλου κόσμου, γιατί ένα εξαγιασμένο σύστημα συμβόλων διατηρείται από τον αόρατο κόσμο. Ένα από τα πιο ισχυρά σύμβολα που συνδέεται με το υπερβατικό αποτελεί στην *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* το περιβολάκι με τη ροδιά, όπου γίνονται οι μυστικές

συναντήσεις της Ιζαμπώς και του Νικηφόρου Σγουρού. Το περιβόλι, τόπος δίσημος για τον έρωτα και το θάνατο, χαρακτηρίζεται από ένα δέντρο που πέρα από τη γονιμότητα, απεικονίζει το ιερό και το θείο. Ο καρπός της ροδιάς συμβολίζει τις θείες τελειότητες, ενώ οι μικροί σπόροι, όπως είναι κλεισμένοι μέσα στον καρπό της, παραπέμπουν στην εκκλησία. Το στρογγυλό σχήμα του φρούτου ταυτίζεται με την αιωνιότητα. (Chevalier 1982, 484- 485) Όπως άλλωστε είναι γνωστό, οι ιεροφάντες στα Ελευσίνια Μυστήρια ήταν στεφανωμένοι με κλαδιά ροδιάς. Σε αυτό το σημείο ο Τερζάκης φαίνεται να συνδέει στοιχεία της μυστικής παράδοσης των θρησκειών τόσο από την αρχαιότητα όσο και από το χριστιανισμό. Είναι μάλιστα τόσο μυστηριακός ο ρόλος της ροδιάς που η Ιζαμπώ πιστεύει ότι έχει ενωθεί σαρκικά με τον Νικηφόρο, θεωρώντας τον πατέρα της κόρης της. « Χιλιάδες φορές μέσα στην μέρα, αχόρταγα, ξανάρχιζε και ζούσε τη στιγμή τούτη. Κι ήτανε πάντα καινούρια, ανεξάντλητη, κι απόσωνε με τ' όνειρο την αρχιτισμένη, τη μισοτελειωμένη σκηνή του δειλινού εκείνου στον πάγκο της ροδιάς.» (Τερζάκης 1980, 281) Πολλές αναλογίες υπάρχουν στην τελευταία συνάντηση Σγουρού- Ιζαμπώς στο περιβόλι με εκείνη του Κωνσταντίνου Η' και της ερωμένης του Θεοδότης στο *Σταυρό και το σπαθί*. (Τερζάκης 1949, 50)

Εξίσου σημαντική θέση με τα σύμβολα, σε όλα ανεξαιρέτως τα κείμενα, έχουν και τα σημάδια που φανερώνουν το μέλλον. Αυτά συχνά συνδέονται άρρηκτα με τον προκαθορισμό ο οποίος ως θέμα είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τον Τερζάκη στο δοκιμιακό του έργο. Έτσι ο Μιχαήλ με την ομορφιά του έγινε η αιτία του έρωτα της αυτοκράτειρας Ζωής της Πορφυρογέννητης η οποία δολοφόνησε το Ρωμανό για να τον ανεβάσει στο θρόνο. « Ορφανοτρόφος: Ήτανε νέος κι όμορφος αυτός, είχε γραμμένο στο πρόσωπο το ριζικό του.» (Τερζάκης 1961, 878) Ανάμεσα σε όλα αυτά τα σημάδια ξεχωριστή θέση κατέχει εκείνο της Ιζαμπώς. «Κακό σημάδι. Όποιος δοκιμάσει το κρεβάτι της, τάζεται του χάρου.» (Τερζάκης 1980, 180) « -Το βλέπεις τούτο εδώ; Δε βλέπεις... σε εμποδίζει η νύχτα...Το δεξί της γλίστρησε από το μέτωπο στο μελίγγι, του δείχνει το μελανό σημάδι.-Το έχω ιδεί κάνει εκείνος ξέγνοιαστος και χαμογελαστός. -Μη γελάς είναι σημάδι θανάτου! Κανένας δε θα ζήσει όταν μια φορά μ' αγάπησε»(Τερζάκης 1980,482) Αυτό το σημάδι φαίνεται να επηρεάζει την επιλογή της Ιζαμπώς, όταν αρνείται να ακολουθήσει τον Νικηφόρο. Είχαν ήδη πεθάνει οι δύο σύζυγοί της αλλά και ο Ιωάννης ντε Τουρναί ο οποίος την είχε αγαπήσει. Στην περίπτωση όμως του Νικηφόρου Σγουρού δεν επαληθεύεται ο προκαθορισμός, γιατί ίσως σε αυτή την περίπτωση διαφαίνεται η παρέμβαση της

θείας Πρόνοιας. «- Ναι, λέει ζωηρά ο ιππότης και τα μάτια του αστράφτουν. Ένας από τους δυο μας πέρσευε. Η Θεία Πρόνοια έκανε την εκλογή της. Δεν έχω κανένα παράπονο, έτσι έπρεπε να γίνει.» (Τερζάκης 1980, 467) λέει ο Τουρναί στον Σγουρό, αποδεχόμενος το δικό του θάνατο για να επιβιώσει ο άλλος, ο Ρωμίος, για χάρη της Ιζαμπώς. Σχεδόν με τα ίδια λόγια μιλά ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Η΄ στο *Ο σταυρός και το σπαθί*. «Κωνσταντίνος: Να βασιλέψω; ... Φαίνεται πως πρέπει. Μα ναι! Θαρρώ πως είναι γραφτό. Τίποτα δίχως πρόνοια δεν μπορεί στον κόσμο αυτόν να γίνει, λένε. Το πιστεύω.» (Τερζάκης 1949, 58-59)

Αυτόν όμως τον μυστικό κόσμο και τα σημάδια του αντιλαμβάνονται μόνον κάποιοι από τους ήρωες των βυζαντινών έργων του Τερζάκη, επειδή τα στοιχεία του υπερβατικού φανερώνονται σε εκείνους που διαθέτουν ένα ιδιαίτερο αισθητήριο. Είναι εκείνοι που αναγνωρίζουν το μυστηριακό ως ένα από τα στοιχεία του αφιλόξενου σύμπαντος μέσα στο οποίο έχει ριχτεί ο άνθρωπος. Ως alter ego αυτών των ηρώων σημείωνε ο Τερζάκης σε δοκίμιό του: «Είναι η Ύλη, είναι η Ενέργεια, αλλά είναι και το Μυστήριο.» (Τερζάκης, 71) Το ιερό και το Μυστήριο ενυπάρχουν λοιπόν στο βάθος της ανθρώπινης υπόστασης των ανθρώπων εκείνων οι οποίοι εναγωνίως αναζητούν το νόημα και το σκοπό της ζωής. «Η μέθεξη στο μυστήριο δεν είναι μόνο όριο της γνώσης, αλλά γνώση, άλλη γνώση» (Μπερδιάγιεφ 2010, 261) γράφει σχετικά ο Μπερντιάγιεφ, που επέδρασε συνειδησιακά στον Τερζάκη κατά την εποχή του μεσοπολέμου. Μεταξύ λοιπόν αυτών των προσώπων διακρίνεται ο ιππότης Ιωάννης ντε Τουρναί, διαθέτοντας μια σπάνια διαισθητική⁵ διορατικότητα. «Λέγανε πως είναι αγνός, αλαφροϊσκιωτος, κ' ίσως κάπου -δεν ξέρανε πού- ταγμένος...» (Τερζάκης 1980, 211). Γι' αυτό νωρίς φαίνεται να αντιλαμβάνεται τον σημαντικό ρόλο που θα διαδραματίσει ο Σγουρός στη ζωή της πριγκήπισσας και τον εμπιστεύεται. Διαισθάνεται ότι ο νεαρός Ρωμίος του μοιάζει, είναι αγνός και αθώος, αντάξιος της Ιζαμπώς.

Η κορύφωση όμως της παρουσίας του υπερβατικού επέρχεται με συνταρακτικό τρόπο στις τελευταίες στιγμές της ζωής του Ιωάννη. Ακριβώς σε αυτό το μεταίχμιο αποκαλύπτει στον Νικηφόρο «[...]ένα μυστικό που ποτέ ίσαμε τώρα δεν τ' άκουσαν αυτιά ανθρώπου.» Πρόκειται για μια οραματική κατάσταση που έζησε στα νεανικά

---

⁵ Ο Μπερζόν στον οποίο οφείλει πολλά ο στοχασμός του Τερζάκη, σημειώνει ότι η ενόραση μας δίνει την πραγματική, την ουσιαστική γνώση της ζωής. «...η ενόρασις (διαίσθησις) είναι αυτό τούτο το πνεύμα, και, υπό μίαν έννοιαν, αυτή αυτή η ζωή, η διάνοια σχεδιάζεται δια προσβάσεως τινος, ήτις μιμείται την πρόσβασιν την γεννήσασα την ύλην. Ούτως εμφανίζεται η ενότης του πνευματικού βίου. Ο σωματικός βίος οδηγείται στον πνευματικό βίο.» (Bergson 1926,σ 352.)

του χρόνια. Το όραμα του ιππότη για το θεόρατο καστέλι « που ακροζυγιάζεται ανάμεσα σε ουρανό και γη» με «την απόμακρη, άχραντη μουσική», σε δύο σελίδες (Τερζάκης 1980, 469-470) ο συγγραφέας το περιγράφει με ιδιαίτερα λεπτομερειακό τρόπο, αξιοποιώντας πολλά στοιχεία από τη μυστικιστική παράδοση του χριστιανισμού. Η μυστικιστική ευτυχία του ήρωα «ενώ τα μάτια του θολώνονταν εκστατικά», αποτυπώνεται στη μορφή του που παρέμενε γαλήνια, παρόλο το φοβερό τραύμα που του είχε παραμορφώσει το πρόσωπο. Έδειχνε να βρίσκεται σε έναν άλλο κόσμο, όπου δεν υπήρχε πόνος και αγωνία. Το συμβάν που άλλαξε τη ζωή του ιππότη, μπορεί να συσχετιστεί, κατά τη γνώμη μας, με την αναφορά του Τερζάκη στο μυστικό συμβάν -την «Πύρινη Νύχτα»- του Πασκάλ μέσα από το οποίο του έγινε αισθητό κάτι το «ανεκκλάλητο».

Ενορατική φύση φαίνεται να είναι και ο Νικηφόρος Σγουρός. Ένα προφητικό όνειρο τον προετοιμάζει για τη συνάντησή του με την Ιζαμπώ. Παράλληλα «Βαθιά του μια υπέρλογη πεποίθηση είχε κρουσταλλώσει με τον καιρό, πως γνωρίζονταν από πάντα...» (Τερζάκης 1980,159-160) Ανάλογα στοιχεία χαρακτηρίζουν και την πριγκήπισσα «...όμως η νάρκη της δεν είχε σήμερα την παλιά αταραξία. Κάτι άγνωστο αναδεδούτανε μέσα της, σ' ανήλιο βάθος, ταραχή ανεξήγητη, σαν προαίσθημα σκοτεινό» (Τερζάκης 1980, 421) Πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τον Ιωάννη της *Πριγκηπέσας Ιζαμπώς* διακρίνονται και στον αυτοκράτορα Μιχαήλ. «Μιχαήλ- Ιβάτζη .. Ιβάτζη απόψε είδα ένα παράδοξο όνειρο.[...] Κάποιο σημείο θα μου στείλει ο Θεός.» (Τερζάκης 1961, 879) Αυτή η πεποίθηση μοιάζει να απηχεί ατόφιο έναν από τους *Στοχασμούς* του Πασκάλ: «...υπάρχει ένας Θεός στον Ουρανό, που το μπορεί, και αποκάλυψε στο όνειρό σας τα πράγματα που οφείλουν να συμβούν...» (Pascal 1999, 557) Ειδικά στην *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* ο αφηγητής δεν φαίνεται να απορεί για τη μυστική δύναμη που κατέχουν κάποιοι από τους ήρωες για να δέχονται μηνύματα από τον ουρανό ή να βλέπουν καλύτερα στο σκοτάδι. Δείχνει να αποδέχεται ή ακόμα και να σέβεται αυτό το χάρισμα.⁶ Δίπλα βέβαια σε αυτούς τους ανθρώπους κινούνται πρόσωπα που χαρακτηρίζονται από αυτό που ο Τερζάκης στο μυθιστόρημα *Δίχως Θεό* ονομάζει γεωμετρικό πνεύμα.⁷ Τσιμισκής: (Μόνος του) [...] Πού το βλέπουν αυτοί το σημάδι; Μήπως το μάτι μου δεν κόβει σαν το δικό τους; ...Όχι, όχι, είναι μαθημένοι να ονειρεύονται ξύπνιοι αυτοί . Ο Τσιμισκής

⁶ «Είμαστε πολύ ορθολογιστές για να παραδεχτούμε το θεόπνευστο κάποιων ανθρώπων» (Τερζάκης, 88)

⁷ «Πράγματι εν τη ανθρωπότητι της οποία αποτελούμε μέρος, η ενόρασις (διαίσθησις) έχει πλήρως σχεδόν θυσιασθή εις την διάνοιαν», γράφει ο Ανρύ Μπρεζόν. (1926, 345)

πιστεύει μονάχα εκείνο που αγγίζει...» (Τερζάκης χ.χ, σ.121) Αυτό εξισορροπεί τόσο τη ρεαλιστική επίφαση όσο και τη συγγραφική πρόθεση που δεν ενδιαφέρεται βέβαια να δημιουργήσει ένα έργο φανταστικής λογοτεχνίας.

Πίσω όμως από την αγωνία της ύπαρξης που κατατρώγει αρκετούς από τους ήρωες στα βυζαντινά έργα του συγγραφέα, υπάρχει η αναζήτηση του ιερού και του θείου που προσδίδουν ένα άλλο νόημα σε αυτή την αναζήτηση. Το θείο συνδέεται άρρηκτα με το ανθρώπινο με την έννοια ότι υπάρχει μέσα σε αυτό τον κόσμο, μόνο που δεν το νιώθουν όλοι, επειδή έχει αφανιστεί το αίσθημα του ιερού. Το θείο και το ιερό υπάρχουν σε κάθε στάση του ανθρώπου απέναντι στη ζωή σημειώνει ο Μπερντιάγεφ. Από αυτή λοιπόν την αντίληψη φαίνεται να διέπεται η ζωή κάποιων ηρώων, όπως είναι ο Ιωάννης ντε Τουρναί, ο Μιχαήλ ο Δ΄, ο Νικηφόρος Φωκάς, ο Κωνσταντίνος ο Η΄. Εξάλλου το αίσθημα του ιερού⁸ απασχόλησε ιδιαίτερα και σε βάθος τον Τερζάκη σε πολλά δοκίμιά του, στα οποία συνέδεσε άμεσα την ιερότητα με τις πνευματικές αξίες, υποστηρίζοντας ως δοκιμογράφος ότι « ο άνθρωπος δεν φαίνεται να έχει ακόμα θυσιάσει στην εγκοσμιότητα όλες τις ανεξερεύνητες, μυστικές, εσωτερικές του διεξόδους.» (Τερζάκης 1984, 89) Η συνάντηση όμως του ανθρώπου με το μυστικά ιερό και το θείο⁹ δεν γίνεται σε έναν κόσμο μεταφυσικό, μετά το θάνατο, γιατί και η ύπαρξη του Θεού δεν είναι μακριά από τον άνθρωπο, αλλά εντός του. Σαν να ακούγεται εδώ ο υπαρξιστής Μπερντιάγεφ «...Ο Θεός είναι μυστήριο, ότι το μυστήριο βρίσκεται στο βάθος όλων των πραγμάτων.» (Μπερντιάγεφ 2010, 165)

Έτσι στο έργο *Θεοφανώ* ο Νικηφόρος Φωκάς σε έναν δραματικό μονόλογο πριν δολοφονηθεί από τον Τσιμισκή, μιλά στο Θεό τον οποίο αισθάνεται δίπλα του. Οι ήρωες λοιπόν φαίνεται να φέρουν τα χαρακτηριστικά εκείνου που ο Μπερντιάγεφ ονόμαζε υπερβατικό άνθρωπο¹⁰. Ένας από αυτούς, ο Μιχαήλ Δ΄ στο *Αυτοκράτωρ Μιχαήλ* (Τερζάκης 1961, 883) απευθύνεται στον Χριστό με λόγια που θυμίζουν πολλούς από τους *Στοχασμούς* του Πασκάλ. Έτσι και αλλιώς η άποψή του ότι η άσκηση και το μαρτύριο οδηγούν στο Θεό είναι μια ατόφια πασκαλική ρήση.

---

⁸ Η έννοια του ιερού απασχόλησε ιδιαίτερα τον Τερζάκη στο *Αφιέρωμα στην Τραγική Μούσα*. Γράφει σχετικά: «Γιατί ιερό αυτό θα πει: το αίσθημα για τη δυνατότητα ενός μυστηρίου.[...] Το υπέρλογο υπάρχει επειδή μας χρειάζεται. Και για να μας χρειάζεται, αναγνωρίζουν πολλοί από εμάς, θα πει πως υπάρχει.» (Τερζάκης 1970, 191)

⁹ Δεν πρέπει εξάλλου να μας διαφεύγει ότι τον Τερζάκη φαίνεται πως τον απασχολούσε αυτό το θέμα παράλληλα και στα αστικά του μυθιστορήματα. Έτσι το 1950 δημοσίευσε το μυθιστόρημα με τον εύγλωττο τίτλο *Δίχως Θεό* και επτά χρόνια αργότερα τη *Μυστική ζωή*.

¹⁰ «Η εμπειρία την οποία ο άνθρωπος βιώνει, είναι ταυτοχρόνως θεία και ανθρώπινη, κι από αυτήν την εμπειρία απορρέει όλη η θρησκευτική και πνευματική ζωή του.» (Μπερντιάγεφ 1967, 64)

Διατυπώνει το παράπονο ότι δεν του έδωσε ο Θεός το χρόνο να ανθρωπιστεί. Τα λόγια του όμως απηχούν ταυτόχρονα και τον Μπερντιάγεφ ο οποίος ταυτίζει τον υπερβατικό άνθρωπο με τον εξανθρωπισμένο¹¹. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη ο Θεός δεν είναι ο μακρινός τιμωρός και εξουσιαστής, αλλά εμπεριέχεται στον κόσμο αυτό. Δεν επιβάλλει την παρουσία του, αλλά εναπόκειται στον άνθρωπο η δυνατότητα να τον αναζητήσει. «Γιατί ο Θεός αποτράβηξε από μας το χέρι του;» αναρωτιέται ο Σγουρός μιλώντας στους βιλάνους. Από αυτή την αντίληψη φαίνεται ότι διέπεται η ζωή πολλών τερζακικών ηρώων. Ο Σγουρός αισθανόταν την Ιζαμπό δίπλα του «ιερή σαν άγγελο προστάτη». Οι αγγελικές οντότητες στέκονται δίπλα, συντροφεύουν τους ήρωες, τους παραστέκουν στις δύσκολες στιγμές, είναι ορατοί. «Άρχοντας Δαμιανός: Μπροστά μου, με βουβό φτεροκόπημα, πνεύμα αγαθό προχωρούσε θαρρώ, ο αυστηρός Ταξιάρχης.» (Τερζάκης 1949, 16) Με σχεδόν τα ίδια λόγια μιλούν ήρωες στο *Αυτοκράτωρ Μιχαήλ*. «Ανδρόνικος: « [...] Τότε ... Τον είδα. Ιβάτζης: Ποιον; Ανδρόνικος: Τον Ταξιάρχη. Παρουσιάστηκε εκεί στη γωνιά, ολόκορμος.» (Τερζάκης 1961, 876) Και ο ενορατικός Μιχαήλ βλέπει το αόρατο, συνδέοντάς το με προφητικές προαισθήσεις. «Μιχαήλ- Τον βλέπεις; Τον βλέπεις; ... Έρχεται για μένα!» (ΑΜ. σ952) Βλέπει και αυτός τον Αρχάγγελο όρθιο με το σπαθί όρθιο πίσω του. Απλά αλλάζει η λέξη με την οποία αναφέρεται και ο Ιωάννης ντε Τουρναί στον Αρχάγγελο. «Κι ο ιπότης τον έβλεπε τον Μεγάλο Αφέντη νάρχεται, να κοντοζυγώνει, ισκιώνοντας το ύστερο κομμάτι τ' ουρανού που όλο και στενεύει πάνωθ' του.» (Τερζάκης 1980, 267)

Το υπερβατικό υποστασιοποιείται και με την εμφάνιση των πέντε αδελφών του δολοφονημένου Ρωμανού οι οποίες μιλούν για το αγγελόκρουσμα του βασιλέα, ενώ ο ίδιος ο Νικηφόρος βρίσκεται μεταξύ ονείρου και οράματος, όταν μιλά στον Κύριο για τον Ταξιάρχη που του έκρουσε τη θύρα. Ως μια πραγματεία περί Θεού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ο διάλογος του Μιχαήλ και του Ανδρόνικου στο *Αυτοκράτωρ Μιχαήλ*. Σε αυτή είναι φανερό η προσπάθεια του Τερζάκη να συγκροτήσει μια θεολογία στην οποία αξιοποιεί στοιχεία και από τους τρεις διανοητές. «Ανδρόνικος – Κι αν δεν είχε ποτέ γεννηθεί ο Θεός, καθώς λένε κάποιοι θάπρεπε νάρθει στον κόσμο τη νύχτα εκείνη για τα δάκρυα και τον πόνο του απελπισμένου λαού...»

---

¹¹ «Ο πραγματικός ανθρωπισμός της αποκάλυψης, ο ανθρωπισμός του Θεού, φανερώνεται ακριβώς από το ξύπνημα του υπερβατικού ανθρώπου μάλλον, παρά από τον άνθρωπο με τους περιορισμούς, που τους επιβάλλουν επάνω του η φύση και η κοινωνία. Η κριτική της αποκάλυψης συνίσταται στο φανέρωμα, στο βαθμό που είναι δυνατό, του υπερβατικού ανθρώπου, ο οποίος είναι επίσης ο εξανθρωπισμένος άνθρωπος.» (Μπερντιάγεφ 1967, 66)

(Τερζάκης 1961, 950) Εδώ μάλιστα μπορούμε να μιλήσουμε για τη εγγραφή μιας ιδέας του συγγραφέα που διατύπωνε και αναδιατύπωνε συχνά πυκνά στο δοκιμιακό του έργο. «Αν ο Θεός είναι μια απουσία και ο άνθρωπος μια απελπισμένη αναζήτηση, τότε σημαίνει πως παρ' όλ' αυτά ο Θεός υπάρχει, γιατί τον περιέχει στον καϋμό της η θνητή τούτη, δακρυσμένη, ικανή για το μεγάλο οίστρο ψυχή.» (Τερζάκης 1979, σ.92)
Ανάλογη είναι και η προσέγγιση του Κωνσταντίνου Η'.

«Τον κόσμο που χαμογελώντας έχει πλάσει
Κάποιος Θεός άγνωστος, αμέριμνος,
σαν ένα Παιδί μεγάλο, πνεύμα ωραίο, βαθύ,
Και που παλαίψαν να τον υποτάξουν τώρα
Στο θάνατο ο σταυρός και το σπαθί.» (Τερζάκης 1949, 114)

Σε αυτό το σημείο καθίσταται εμφανής και η επίδραση του Πασκάλ¹² για την ύπαρξη του σιωπηλού Θεού και της Πρόνοιάς του για εκείνους που τον ζητούν. «Για να είναι έτσι βουβό το σύμπαν, θα πει πως περιέχει θεό. Περιέχει Θεό ό,τι με ξεπερνάει και με συντρίβει» (Τερζάκης 1972, 62)

Το υπερβατικό λοιπόν στον Τερζάκη μπορεί να έχει το νόημα της υπέρβασης των ορίων του ανθρώπινου. Όπως και οι ήρωες των βυζαντινών έργων του φαίνεται να αγωνιά και να αισθάνεται ένα μεταφυσικό ρίγος. Η θρησκευτική συνείδησή¹³ του Τερζάκη δεν είναι ενιαία και αδιάσπαστη. Είναι φανερές οι εσωτερικές της αντιφάσεις. Οι αντιλήψεις του συγγραφέα φαίνεται ότι ξεπερνούσαν τα όρια της ιστορικής Ορθοδοξίας η οποία, κατά τη γνώμη του, έδειξε να συμβιβάστηκε με το πέρασμα των χρόνων για να οδηγηθεί «...στην εγκαθίδρυση μιας εξουσίας εγκόσμιας, αποφασισμένης να θυσιάσει για τη διατήρησή της πολλά από το αρχικό περιεχόμενο και ήθος». (Τερζάκης 1972, 58)

Ολοκληρώνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι προσπαθήσαμε να ανιχνεύσουμε κάποια από τα στοιχεία της ιδιότυπης μεταφυσικής θεολογίας του Άγγελου Τερζάκη. Σε αυτό μάλιστα το σημείο νομίζουμε ότι δεν θα τον προδώσουμε αν του αποδοθεί εκείνο που ο ίδιος είχε γράψει για τον Πασκάλ, τον φλεγόμενο γεωμέτρη, στις 5-10-1960 στο Βήμα : «[ο Α.Τ] ξεντύνεται την αρματωσιά του ορθού λόγου, αφήνεται με κλειστά μάτια στο κρυφό, θερμό ρεύμα της καρδιάς. Γυρεύει άσυλο στο Μυστήριο.»

¹² «... έμαξα να βρω, αν ο Θεός έχει αφήσει κάποιο σημάδι για τον εαυτό του» «Pascal 1999, 531)

¹³ Από το πνεύμα του συγκεκριμένου δοκιμίου διαφαίνεται η ταύτιση του συγγραφέα με την ακόλουθη άποψη: «Πολλά άλλα εκατομμύρια άνθρωποι χωρίς να πειθαρχούν ιδιαίτερα σε κάποια εκκλησιαστική αρχή, συχνά απόλυτα ανεξάρτητοι σαν συνειδήσεις, δεν έχουν ωστόσο φιμώσει μέσα τους αυτή τη φωνή.» (Τερζάκης 1979, 23)

Βιβλιογραφία

- Chevalier Jean - Gheerbrant Alain: *Dictionnaire des symboles*. Paris: R. Laffont/Jupiter 1982.
- Μπερδιάγιεφ, Νικόλαος: *Δοκίμιο εσχατολογικής μεταφυσικής*. μετφ. Ευάγγελος Νιάνος. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρνάρα 2010.
- Μπερντιάεφ, *Αλήθεια και αποκάλυψη*. Μετφ. Χρήστος Μαλεβίτσης. Αθήνα: Εκδόσεις «Η Δωδώνη» 1967.
- Bergson, Henri: *Η δημιουργός εξελίξεις*. μετφ. Κωνστ. Θ. Παπαλεξάνδρου. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Γεωργίου Ι. Βασιλείου 1926.
- Pascal, Blaise: *Στοχασμοί*. Μετφ. Νίκου Α. Ματσούκα. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρνάρα 1999.
- Τερζάκης, Άγγελος: *Η πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*. Αθήνα: Εστία 1980.
- Τερζάκης, Άγγελος: «Αυτοκράτωρ Μιχαήλ». *Νέα Εστία* 70(1961): 872- 883,942-952, 1012-1019.
- Τερζάκης, Άγγελος: *Θεοφανώ*. Αθήνα: Εστία χχ.
- Τερζάκης, Άγγελος: *Προσανατολισμός στον αιώνα*. Αθήνα: Οι εκδόσεις των Φίλων 1979.
- Τερζάκης, Άγγελος: *Αφιέρωμα στην τραγική μούσα*. Αθήνα: Οι εκδόσεις των Φίλων 1970.
- Τερζάκης, Άγγελος: *Οι απόγονοι του Κάιν*. Αθήνα: Οι εκδόσεις των Φίλων 1972.
- Τερζάκης, Άγγελος: *Του καιρού της δοκιμασίας* Αθήνα: Οι εκδόσεις των Φίλων 1984.